

Wstęp

Od lat obserwuje się rosnące zainteresowanie architekturą dawnej Łodzi, wyrażające się między innymi coraz większą liczbą wydawnictw poświęconych temu tematowi. Wobec powyższego coraz pilniejsza wydawała się potrzeba opracowania publikacji dotyczącej środowiska miejscowych architektów i budowniczych, tworzących w okresie do II wojny światowej – ludzi, którym zawdzięczamy architektoniczny kształt zasadniczej części miasta. Już wcześniej w wielu wydawnictwach pojawiały się informacje na temat łódzkich architektów, kilku z nich doczekało się skrótego omówienia twórczości – bądź w formie artykułów, bądź haseł w leksykonach lub *Polskim Słowniku Biograficznym*¹. Wiele zawartych tam informacji było jednak nieścisłych bądź fałszywych. Tym bardziej wydawało się konieczne stworzenie opracowania, w którym dokonano by rewizji dotychczasowego stanu badań na ten temat w oparciu o nowe ustalenia.

W 1997 roku ukazała się publikacja Jacka Strzałkowskiego *Architekci i budowniczowie w Łodzi do roku 1944*, której zasadniczą część stanowił leksykon łódzkich twórców. Opracowanie to, choć przyniosło szereg nowych, cennych informacji, ze względu na niewielki nakład, broszurowe wydanie, a przede wszystkim z powodu licznych błędów faktograficznych, nie mogło spełnić zadania, jakim było by możliwie pełne ukazanie sylwetek łódzkich architektów i budowniczych działających w najważniejszych dla rozwoju miasta epokach. Autor jest przy tym historykiem biografistą, co zaowocowało uwypukleniem faktów biograficznych i powiązań rodzinnych poszczególnych postaci, z niewielkim tylko uwzględnieniem zagadnień dotyczących problematyki architektonicznej.

Niniejsza publikacja koncentruje się na faktach najistotniejszych dla łódzkiej architektury. Prezentuje sylwetki 246 łódzkich architektów i budowniczych bądź firm budowlanych, działających w Łodzi od około roku 1820, poprzez epokę przemysłowego rozwoju, aż do wybuchu II wojny światowej. Rok 1939 zamyka najciekawszy okres dziejów łódzkiej architektury. Kolejne lata, już pod okupacją niemiecką, stanowią odrębną, szczególną epokę, będącą tematem osobnych opracowań. Okres po II wojnie światowej dopiero staje się tematem systematycznych badań i musi minąć jeszcze sporo czasu, nim będzie można podjąć próbę obiektywnego spojrzenia na przemiany urbanistyczno-architektoniczne, jakie przyniósł miastu – w tym także na działalność tworzących w tym okresie architektów.

Za zamkniętą uznaje się epokę, nazywaną umownie okresem dawnej Łodzi, kiedy to w ciągu XIX i na początku XX wieku, do wybuchu I wojny światowej, budowano miasto będące centrum przemysłu włókienniczego, a następnie, w latach międzywojennych, starano się ten pełen negatywnych cech organizm uzdrowić i unowocześnić. Ludźmi, którzy wcielali w życie koncepcje władz oraz prywatnych inwestorów, byli architekci i budowniczowie projektujący i wznoszący gmachy. Im właśnie poświęcona jest niniejsza publikacja.

¹ Wyczerpującej monografii autorstwa Justyny Brodzkiej doczekał się jedynie Wiesław Lisowski. Bibliografia tematu podana jest na końcu publikacji.

W tym miejscu należy podjąć kwestię terminologii, związaną ze stosowaniem pojęć „architekt” i „budowniczy”, która pojawia się w podtytule książki. Jako „architekta” rozumiemy osobę wykonującą projekt, a więc działającą twórczo, niezależnie od tego, czy taki tytuł ona formalnie posiadała. Wiadomą rzeczą jest bowiem zmienność nomenklatury technicznej, np. częste zamienne stosowanie pojęć „architekt” i „inżynier”. Formalne tytuły zależały od zajmowanego stanowiska bądź wykształcenia: niektóre uczelnie nadawały tytuł architekta, inne – jedynie inżyniera. I tak, stanowiący w Łodzi dużą grupę absolwenci petersburskiego Instytutu Inżynierów Cywilnych posiadali tytuł „inżyniera cywilnego”, ale w praktyce posługiwali się formułą „inżynier architekt”. Projektowaniem zajmowali się także absolwenci innych wydziałów niż budowlane – mechanicznych i technologicznych. Posługiwali się oni z reguły formalnym tytułem „inżyniera technologa”. Charakterystycznym dla Łodzi zjawiskiem byli budowniczy legitymujący się jedynie średnim wykształceniem technicznym bądź nie posiadający nawet takich kwalifikacji (nie znamy poziomu wykształcenia wielu łódzkich twórców). Niezależnie jednak od braku uprawnień, wykonywali oni plany, co pozwala nam użyć w stosunku do nich określenia „architekt”.

Większe wątpliwości może budzić pojęcie „budowniczy”, przez które rozumiemy z reguły osobę realizującą plany, kierującą budową danego obiektu. Traktujemy ją raczej jako organizatora prac niż bezpośredniego wykonawcę. Budowniczymi są więc właściciele firm budowlanych lub budowlano-architektonicznych, wykonujący też kosztorysy, a niekiedy zdradzający ambicje twórcze. Budowniczymi w tym sensie byli też przedsiębiorcy z wcześniejszych dziesięcioleci rozwoju Łodzi, zwani *enterprenerami* (otrzymywali w wyniku licytacji zlecenie na realizację danego obiektu). Często byli to ludzie niewiele mający wspólnego z architekturą, a jedynie widzący w podjęciu się zadania realizacji danego gmachu szansę na wzbogacenie się. Ich rola polegała na podnajmowaniu wykonawców poszczególnych prac i nabywaniu materiałów budowlanych – oczywiście za jak najniższą cenę, kosztem jakości obiektu.

Ale określenie „budowniczy” sugeruje także bezpośredniego wykonawcę prac, fizycznie wznoszącego obiekt: chodzi tu o murarzy, cieśli i innych majstrów czynnie uczestniczących w budowie. Często właśnie tacy majstrowie murarscy (we wcześniejszej nomenklaturze „mularze”) lub ciesielscy stawali się właścicielami firm budowlanych. W niniejszym opracowaniu majstrowie uwzględniani są jedynie w odniesieniu do najwcześniejszego okresu rozwoju miasta, z pierwszej połowy XIX wieku, gdy wobec małego jeszcze skomplikowania prac i braku jej mechanizacji odgrywali znacznie większą rolę i w pewnym stopniu decydowali o ostatecznej formie obiektu. W ciągu II połowy XIX stulecia złożoność prac budowlanych i rosnąca specjalizacja sprawiała, że rola poszczególnych murarzy i cieśli malała, a na pierwszy plan wysuwali się przedsiębiorcy budowlani, właściciele firm. Dlatego zwykli majstrowie z tego okresu, jak i z pierwszych dekad XX wieku, czy też nawet właściciele mniejszych firm budowlanych, którzy nie zapisali na swoim koncie znaczących realizacji, i o których niewiele wiemy, nie są w niniejszej publikacji uwzględniani.

Musimy przy tym pamiętać, że pojęciem „budowniczy” często umownie określa się też architekta jako twórcę gmachu².

W leksykonie starano się uwzględnić wszystkich architektów i budowniczych o istotnym dorobku działających w Łodzi do 1939 roku. W przypadku architektów niekiedy chodzi jedynie o działalność w sensie wykonania projektu, podczas gdy sam twórca nie mieszkał i niekiedy nawet nigdy nie pojawił się na terenie miasta. Dotyczy to wielu artystów niemieckich, których dzieła po dziś podziwiamy w Łodzi. W pewnych przypadkach wiąże się to z wykonaniem dla miasta projektu niezrealizowanego. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku konkursów architektonicznych dotyczących planowanych łódzkich inwestycji. Przy okazji takiego zdarzenia pojawia się problem, czy umieszczać w leksykonie nazwiska wszystkich architektów biorących udział w konkursowych zmaganiach. Zdecydowano się na uwzględnianie jedynie zdobywców nagród i wyróżnień. Naturalnie, że w pewnych przypadkach zamieszczenie nazwiska danej postaci bądź nie uwzględnienie innej uznać należy za wybór subiektywny autora leksykonu.

W publikacji znalazło się także kilku geometrów i urbanistów, których praca – z całą pewnością lub jedynie przypuszczalnie – nie ograniczała się tylko do wykonania planów istniejącego układu miasta, ale także do wytyczania przestrzeni miejskiej, projektowania siatki ulic i placów. Nim architekt i budowniczy rozpocznie swoją pracę, wcześniej urbanista projektuje, a geometra wytycza linie zabudowy. Tak więc i oni winni być traktowani jako twórcy zabudowy miasta. Na temat ich działalności w Łodzi w XIX wieku nie mamy jednak zbyt wielu pewnych informacji, a w okresie najbardziej intensywnego rozwoju miasta nie odegrali oni, niestety, znaczącej roli, co pociągnęło za sobą bardzo negatywne skutki. Epoką, w której znaczenie urbanistów wzrosło, były lata międzywojenne, choć większości ich postulatów nie zdołano wówczas urzeczywistnić. W leksykonie nie uwzględniono natomiast inżynierów tworzących infrastrukturę miejską – budujących linie tramwajowe, sieć elektryczną i wodno-kanalizacyjną, choć i oni wnieśli swój wkład w powstanie Łodzi. Uznano jednak, że uwzględnienie ich nazwisk w zbyt istotny sposób zmieniłoby charakter opracowania.

W leksykonie zamieszczono nazwiska kilku postaci, których z pewnością nie można zaliczyć w poczet budowniczych, architektów czy urbanistów, ale które wniosły wkład w kształt przestrzenny lub zabudowę miasta, jak choćby burmistrz Łodzi Antoni Czarkowski i prezes Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembéliński. Do wyjątków należy również Zygmunt Kisłański, który nie tworzył w Łodzi w sposób bezpośredni, ale z innych względów zasłużył na to, by znaleźć się w niniejszym opracowaniu.

Zastosowany układ haseł ma na celu zapewnić czytelność i jasność przekazywanych informacji. Dane biograficzne sprowadzono przy tym do koniecznego minimum, koncentrując się na dorobku twórczym danej postaci. Należy zwrócić uwagę na liczne trudności, jakie towarzyszyły realizacji przyjętych w leksykonie założeń. Już sama forma nazwiska

² Problemy te omawiane są w publikacji „Architekt – budowniczy – majster murarski. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN. Warszawa, 24-25 listopada 2004 roku” (red. Hanna Faryny-Paszkiewicz, Małgorzata Omilanońska i Jakub Sito), Warszawa 2007.

i imienia często wzbudza kontrowersje – wynika to ze specyficznego, wielonarodowościowego charakteru dawnej Łodzi oraz ze stosowania w urzędowych, zachowanych w łódzkim archiwum, dokumentach rosyjskiego zapisu cyrylicą. Każde imię i nazwisko podlegało więc transkrypcji, co przy ponownym przekładaniu ich na zapis łaciński powodowało (i nadal powoduje) zniekształcenia. Mieszanka narodowościowa niosła za sobą liczne brzmienia imion: Carl, Karl, Karol; Louis, Ludwik, Ludwig oraz nazwisk. Imiona niemieckie w polskich publikacjach, co zrozumiałe, podawane były w polsko brzmiącej wersji; w przypadku miejscowych twórców polsko brzmiące imię przyjęto jako obowiązujące. Wiele problemów przysparzały nazwiska obce, które nagminnie zniekształcano – w prasie polskojęzycznej nazwiska niemieckie lub innego obcego pochodzenia były często przekręcane, np.: August Furuhjelm stawał się Furhjelmem, Furuhelmem, Furgielmem; Paweł (Paul) Riebensahm podawany był jako Rübensahm bądź Ribensahm. Szczególne problemy niosły ze sobą żydowskie imiona i nazwiska, których pisownia nie była do końca ustalona – dobrym przykładem może tutaj być godność jednego z najbardziej znanych architektów łódzkich Adolfa Zeligsona, który występuje także jako: Seligsohn bądź Seligson. Imiona twórców pochodzenia żydowskiego często występują w różnych wersjach, co jest związane zazwyczaj z asymilacją i próbami wtopienia się w społeczność chrześcijańską. I tak Moryc stawał się Maurycym, Wolf – Witoldem, Jezajasz, Izajasz – Józefem.

W przypadku wielu postaci, ze względu na braki w dokumentach archiwalnych, nie było możliwe precyzyjne ustalenie dat i miejsca urodzenia i śmierci (w takim przypadku autor niniejszego opracowania nie zamieścił tych informacji, w przypadku wątpliwości co do miejsca lub roku urodzenia albo śmierci pojawia się znak zapytania – „?”). Wyсіłek odnalezienia tego typu danych w oparciu o księgi metrykalne bądź księgi ludności stałej Łodzi podjął wspomniany już wcześniej Jacek Strzałkowski, ale z częściowym jedynie powodzeniem. Wielu architektów nie było zameldowanych w Łodzi na stałe, o wielu nawet znanych twórcach brak informacji dotyczących ostatnich lat życia, gdy przestali być już aktywni zawodowo bądź wyjechali z Łodzi. Niekiedy tylko przypadkowo odnaleziony w prasie nekrolog pozwala na ustalenie daty i miejsca śmierci. W przypadku wielu osób ciągle brak szczegółowych informacji, choć badania ostatnich kilkunastu lat wypełniły wiele luk. Przykładem może być Ludwik Schreiber, twórca planów kościoła ewangelicko-augsburskiego św. Jana, który przez Jacka Strzałkowskiego, a w ślad za nim przez innych badaczy, został uznany za postać nieistniejącą³. Przeprowadzone w Berlinie badania archiwalne i biblioteczne pozwoliły zdobyć o nim szereg informacji i odtworzyć jego drogę twórczą. Niekiedy kontakt z potomkami danej postaci dostarcza wielu cennych wiadomości, jak stało się to w odniesieniu do Johanna Wende⁴.

³ zob. Jan Dominikowski, *Łódzkie witraże przelomu stuleci. Zagadnienia atrybucji i ikonografii* [w:] *Dziedzictwo polskiej sztuki witrażowniczej*, Kraków 1998, s. 69.

⁴ Krzysztof Stefański, *Johannes Wende – zapomniany budowniczy dawnej Łodzi*, „Tygiel Kultury” 2008, nr 7-9, s. 100-111.

Wiele wątpliwości pojawia się także w przypadku ustalania listy prac poszczególnych postaci. Z jednej strony wpływ na to mają, co jest w pełni zrozumiałe, często bardzo skromne materiały historyczne i archiwalne, z drugiej – częstokroć już opisywany „przypadek Hilarego Majewskiego” (o czym szerzej w rozdziale dotyczącym środowiska architektów łódzkich): wprowadzająca w błąd atrybucja olbrzymiej liczby dzieł w dokumentach archiwalnych sprzed I wojny światowej. Łódź może się poszczycić olbrzymim zasobem archiwalnym kilkunastu tysięcy projektów architektonicznych. Jest to znakomity materiał dla badaczy, ale też ich przekleństwo. Duża część zawartych tam informacji na temat autorstwa poszczególnych budowli jest bowiem fałszywa – wynikało to z obowiązujących urzędniczych procedur w rosyjskiej administracji. Owe projekty są w rzeczywistości kopiami wykonywanymi zgodnie z rosyjskimi przepisami dla władz gubernialnych w Piotrkowie Trybunalskim i podpisywanymi często nie przez właściwych autorów, którymi w wielu przypadkach byli nieposiadający uprawnień do projektowania na terenie Rosji architekci niemieccy, ale przez miejscowych twórców mających takie kompetencje. Chodzi tu głównie o architektów-urzędników piastujących stanowiska architektów miejskich czy też powiatowych, zwłaszcza wspomnianego Hilarego Majewskiego, ale także jego następców i innych wolno praktykujących łódzkich twórców (jak choćby Piotra Brukalskiego czy Leona Lubotyńowicza). Sprawdzenie zawartych w archiwach informacji i ustalenie właściwych autorów to zadanie trudne, często niewykonalne.

„Białych plam” w historii łódzkich architektów i budowniczych ciągle jest wiele – ich wyjaśnienie to zadanie dla następnych badaczy. Oddawany w ręce Czytelnika leksykon prezentuje aktualny stan badań, wykorzystujący wszelkie dostępne obecnie informacje. Jest efektem prowadzonych przez wiele lat badań prowadzonych w bibliotekach i archiwach Łodzi, Warszawy, Wrocławia, a także Berlina, Drezna, Sankt Petersburga czy Wiednia, wykorzystujących obszerne materiały źródłowe. Korzystano również ze wszelkich innych źródeł informacji, jak choćby z wiadomości pozyskiwanych drogą listowną bądź ustną od członków rodzin poszczególnych architektów czy też ze stron internetowych. Pozostaje mieć nadzieję, że mimo braków i zapewne błędów, które są nie do uniknięcia w tego typu opracowaniu, wypełni ono coraz mocniej w ciągu ostatnich lat odczuwalną lukę.

Aby przybliżyć Czytelnikom obraz środowiska architektów i budowniczych naszego miasta, leksykon poprzedzono wstępnym szkicem, który prezentuje szereg ważnych zagadnień związanych z ich działalnością na terenie naszego miasta. Ukazuje specyficzne problemy omawianego środowiska oraz jego znaczenie i rolę w rozwijającym się dynamicznie mieście. Publikację wzbogaca blisko 300 ilustracji, a wśród nich kilkanaście wizerunków łódzkich architektów – niestety, w odniesieniu do większości prezentowanych tutaj postaci brak ich portretów. Obok tego zamieszczono reprodukcje projektów i widoki licznych gmachów – prac, które stanowią istotę zawodu architekta i budowniczego. O ich działalności i wysiłku najlepiej świadczą bowiem pozostawione przez nich budowle, tworzące architektoniczny krajobraz Łodzi, który wciąż, mimo wielu ubytków i zniszczeń, stanowi najcenniejsze dziedzictwo miasta.

Kształtowanie się środowiska architektów i budowniczych Łodzi oraz jego rozwój do 1939 roku

Pierwsze informacje o działalności na terenie Łodzi profesjonalnych architektów, budowniczych, a także geometrów pochodzą z początków XIX wieku, z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. W latach 1812-1813 powstał pierwszy plan miasta, wykonany przez Franciszka de Johnneya „Jeometrę JKXMości Księstwa warszawskiego i Jeometrę Dyrekcji Dóbr i Lasów Narodowych”. Jest to najwcześniejszy i jedyne zachowany plan ukazujący zabudowę rolniczej Łodzi, jeszcze sprzed epoki rewolucji przemysłowej. Kolejny plan wykreślony został przez geometrę Plebanowskiego w 1819 roku i był związany z przedsięwziętymi wówczas przez rząd Królestwa Polskiego działaniami mającymi na celu uporządkowanie zabudowy polskich miast. Objęły także zaniedbaną Łódź. Zamierzenia te dotyczyły regulacji ulic, niwelacji terenu oraz projektów nowych domów, a także przebudowę starych. Zajmował się tym głównie budowniczy Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Bonifacy Witkowski, a na jednym z projektów znajdujemy podpis znanego architekta, profesora Uniwersytetu Warszawskiego, Hilarego Szpilowskiego.

Łódź, od momentu zaliczenia jej w 1821 roku przez władze Królestwa Polskiego w poczet miast fabrycznych, rozwijała się jako ośrodek przemysłu włókienniczego pod protektorem rządowym. Tym samym założenia urbanistyczne i architektura tworzonych osad: sukienniczej Nowe Miasto i tkacko-lnianej Łódka, podporządkowane zostały lansowanym odgórnie przez władze Królestwa wzorcom. Regulowały one w daleko idący sposób zabudowę miast rządowych, aż do takich szczegółów, jak kolor elewacji. Wzorce te realizowali budowniczy-urzędnicy na rządowych posadach: budowniczy obwodowi (później powiatowi), wojewódzcy i rządowi. W przypadku Łodzi decydującą rolę w pierwszym okresie jej rozwoju odgrywali: budowniczy obwodu (a następnie powiatu) łęczyckiego, na którego terenie leżało miasto, Krzysztof Wilhelm Düring i jego zastępca (podbudowniczy) Józef Maliszewski. Byli oni twórcami projektów typowych domów rękodzielniczych, które powielane wielokrotnie wytworzyły charakterystyczną dla wcześniejszego okresu rozwoju miasta monotonną zabudowę parterowymi domami na planie wydłużonego prostokąta, z podziałem na część mieszkalną i pomieszczenie przeznaczone na warsztat, nakrytych masywnymi dachami. Mało znanym epizodem jest wykonanie 16 projektów typowych domów dla kolonistów przez jednego z najciekawszych twórców polskich wczesnego historyzmu, Adama Idzkowskiego, pełniącego wówczas funkcję budowniczego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych – projekty te nie zostały jednak zaakceptowane przez władze. Przestrzeń nowych osad przemysłowych wytyczali geometry: w pierwszej fazie Filip de Viebig – jego praca wzbudziła jednak liczne zastrzeżenia i wskutek tego został zwolniony ze stanowiska, a później Jan Leśniewski. Nie ma jednak pewności, kto zaprojektował urbanistyczny kształt nowych części Łodzi. Wiemy, że bezpośredni wpływ na to miał Rajmund Rembieliński, prezes Komisji Województwa Mazowieckiego.

Ponad niską zabudowę wyrastały, nieliczne jeszcze w początkowym okresie rozwoju miasta, większe budynki przemysłowe (tzw. Bielnik Kopischa z 1828 r., fabryka K.F. Wendischa z 1827 roku) oraz wystawione przy Nowym Rynku (zwanym także Rynkiem Nowego Miasta) gmachy ratusza i kościoła ewangelicko-augsburskiego św. Trójcy. Utrzymane w ujednoliconym, klasycystycznym kształcie architektonicznym ratusz i kościół tworzyły reprezentacyjną „bramę” do głównej arterii Łodzi – ulicy Piotrkowskiej. Budowle te zaprojektował w 1826 roku Bonifacy Witkowski, pełniący od 1821 roku funkcję adiunkta Komisji Województwa Mazowieckiego.

Budynki wznosili miejscowi bądź pochodzący z okolicznych miejscowości: Nowosolnej, Konstancyńska czy Tuszyńska murarze (według ówczesnej nomenklatury – mularze) oraz cieśle. Wiele tych nazwisk zachowało się w dokumentach, niewiele jednak wiemy o samych osobach. W 1828 roku mieszkało w mieście 28 cieśli i 30 murarzy. W 1841 roku stworzyli własny cech zawodowy: Zgromadzenie Mularsko-Ciesielskie, którego starszym został Krystian Kunkel. Zgromadzenie liczyło 16 cieśli i 29 murarzy. Murarze stanowili więc już wówczas większość, co świadczyło o tym, że wzrastała liczba budowli murowanych. W 1850 roku nastąpił rozdział zgromadzenia na dwa osobne: murarzy i cieśli – w tym czasie było 16 majstrów murarskich oraz 11 ciesielskich. Obydwie organizacje pełniły istotną rolę w łódzkim budownictwie aż do końca okresu międzywojennego⁵.

W latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku główną rolę na terenie Łodzi odgrywał budowniczy powiatu łęczyckiego Ludwik Bethier, którego nazwać można pierwszym łódzkim architektem. Choć piastował urząd związany ze stolicą powiatu, Łęczycą, to na stałe mieszkał w Zgierzu, a następnie osiadł w Łodzi, gdzie z pewnością miał najwięcej pracy. Projektował kolejne domy tkaczy, ale także bardziej okazały dom farbiarza Karola Gebhardta przy ul. Piotrkowskiej 268, jatki piekarsko-rzeźnicze na Rynku Nowego Miasta oraz niezrealizowaną kaplicę katolicką na terenie osady Łódka.

W latach 1835-1836 został w Łodzi wzniesiony pierwszy budynek zaprojektowany przez zagranicznego architekta. Był to największy ówczesnie gmach fabryczny miasta – zakłady Ludwika Geyera. Właściciel zakładów poinformował władze, że budynek zaprojektował „sławny architekt zagraniczny”, jednak do tej pory nie udało się ustalić jego nazwiska. Znamienne, że budowniczy powiatowy wstrzymał na pewien czas prace przy gmachu, uważając, że postępują one bez formalnego zatwierdzenia planów. W rzeczywistości chodziło zapewne o niewpuszczenie na łódzki rynek obcego architekta i złamanie tym samym monopolu miejscowych budowniczych rządowych. Pierwszy całościowy plan Łodzi (z 1839 roku) i projekt rozplanowania nowej, przyłączonej w 1840 roku części miasta, zwanej Nową Dzielnicą, oraz pierwszego parku miejskiego, wykonał w tym okresie geometra Antoni Brochocki.

Kolejny budowniczy powiatowy Jan Karol Mertsching, piastujący swój urząd od stycznia 1848 roku, na stałe już mieszkał w Łodzi. Zaprojektował wiele domów mieszkalnych, wśród których było coraz więcej murowanych domów piętrowych. W 1848 roku wyko-

⁵ Eugeniusz Dębowski, *Cech murarzy w Łodzi (1841-1936)*, Łódź 1937; Eugeniusz Dębowski, Tadeusz Braun, *Monografia organizacji cechowych murarzy i cieśli w Łodzi 1841-1966*, Łódź 1970.

nał projekt pierwszego murowanego kościoła katolickiego w Łodzi o formach neogotyckich, który nie doczekał się jednak realizacji. Więcej szczęścia miał jego plan pierwszej murowanej synagogi z zastosowaniem motywów mauretańskich, którą zaczęto budować w 1859 roku.

Dla Łodzi pracowali również rządowi architekci warszawscy. Czołowy twórca warszawski połowy ubiegłego stulecia Henryk Marconi jest autorem projektu jatek rzeźniczo-piekarskich wystawionych w 1841 roku przy Rynku Starego Miasta oraz szpitala św. Aleksandra, budowanego w latach 1842-1845 przy udziale warszawskiego architekta gubernialnego Stefana Balińskiego. Następca Balińskiego na stanowisku architekta gubernialnego, Franciszek Tournelle, zaprojektował pierwszy murowany katolicki kościół Łodzi o formach neoromańskich, którego budowa rozpoczęła się w 1860 roku, eliminując tym samym wcześniejsze neogotyckie plany Mertschinga.

Rozwój miasta sprawił, że na początku lat sześćdziesiątych, gdy Łódź liczyła już ponad 30 tys. mieszkańców, władze poczuły się zobligowane do stworzenia miejsca pracy dla architekta miejskiego. W 1864 roku został nim mianowany Jan Bojankowski. Architekt ten znany jest głównie jako autor zespołu domów robotniczych zakładów Karola Scheiblera, wzniesionych na Wodnym Rynku. Nie było mu dane zaprojektować żadnego większego gmachu. Zmarł w 1870 roku, a zastąpił go Mertsching, który również wkrótce, w 1872 roku, odszedł z tego świata.

W tymże roku stanowisko architekta miejskiego Łodzi otrzymał Hilary Majewski, absolwent petersburskiej Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych. Okres piastowania przez niego tej funkcji otwiera w dziejach rozwoju łódzkiej architektury nowy rozdział. Łódź w końcu lat sześćdziesiątych i przeciągu następnej dekady weszła w okres przyspieszonego rozwoju przemysłowego i przekształciła się w prężny ośrodek miejski. Miasto zaczęło się zabudowywać kamienicami, których wysokość wzrosła z jednego do dwóch, trzech, a niekiedy i czterech pięter, wypierającymi dominujące jeszcze do niedawna niskie domy tkaczy i sukienników. Wyrastały też coraz liczniejsze budynki przemysłowe. Procesy te nasiliły się w ciągu lat osiemdziesiątych, gdy Łódź, licząca przeszło sto tysięcy mieszkańców, w pełni weszła już w okres wielkomiejskiego rozwoju. Stwarzało to duże zapotrzebowanie na prace architektoniczne. Wykorzystywał to Hilary Majewski, który jako architekt miejski wykonywał dużą liczbę zleceń i już w 1879 roku, po siedmiu latach sprawowania owej funkcji, mógł pochwalić się zaprojektowaniem 546 obiektów. Rzeczywisty jego dorobek – o czym będzie mowa poniżej – budzi duże wątpliwości. Obok niego w latach siedemdziesiątych XIX wieku na terenie Łodzi działał Ignacy Markiewicz, od 1870 roku architekt powiatu łódzkiego, absolwent warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, który także zapisał na swoim koncie projekty szeregu budynków mieszkalnych i fabrycznych, oraz Wincenty Stebelski, również wykształcony w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, który od 1872 roku pełnił funkcję budowniczego Łódzkiego Towarzystwa Kredytowego, zajmując się tym samym nie tyle projektowaniem, co wyceną wartości budowli.

Do początku lat osiemdziesiątych trudno więc mówić o istnieniu w Łodzi środowiska architektów. Tworzyli tutaj jedynie budowniczy obwodowi, powiatowi bądź wojewódzcy (później gubernialni), architekci-urzędnicy na państwowych posadach, pozbawieni większej indywidualności i realizujący zgodnie ze swoimi umiejętnościami zleczone zadania. W tej sytuacji rzadkie były dzieła o ciekawszej formie architektonicznej – do wyjątków należał zespół, jaki tworzyły: ratusz i kościół św. Trójcy, fabryka Geyera (jedyne znane dzieło twórcy zagranicznego z wcześniejszego okresu), kościół Podwyższenia św. Krzyża, także synagoga przy ul. Wolborskiej, choć nigdy w pełni nieukończona. Hilary Majewski w pierwszym okresie swojej działalności nie miał okazji stworzyć dzieł wybitniejszych.

Sytuacja zaczęła się zmieniać na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku. Rozwój miasta i nagromadzenie przez miejscowych przedsiębiorców większe zasoby pieniężne sprawiły, że możliwe się stało wznoszenie większej liczby bardziej okazałych i ciekawszych architektonicznie gmachów. W ciągu lat siedemdziesiątych powstał zespół urbanistyczno-architektoniczny zakładów Karola Scheiblera, obejmujący olbrzymi gmach przędzalni, długości 207 metrów, willę Herbstów i osiedle robotnicze. W latach 1876-1878 wznosił swoją równie monumentalną przędzalnię Izrael K. Poznański. W 1878 roku rozpoczęła się budowa siedziby Łódzkiego Towarzystwa Kredytowego, a rok później kamienicy Karola Scheiblera przy ul. Piotrkowskiej 11, w 1880 roku kościoła ewangelicko-augsburskiego św. Jana i cerkwi św. Aleksandra Newskiego, a w 1881 roku synagogi Żydów postępowych.

Na podstawie materiałów zachowanych w Archiwum Państwowym w Łodzi i Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu oraz tzw. Teki Majewskiego – albumu zdjęć i reprodukcji projektów – wszystkie te gmachy przypisywano łódzkiemu architektowi miejskiemu Hilaremu Majewskiemu. Inne wszakże źródła wskazują, że wiele z tych budynków projektowali w rzeczywistości zagraniczni budowniczowie, a Majewski wykonywał jedynie kopie planów zgodnie z obowiązującymi na terenie Rosji przepisami i podpisywał jako architekt miejski, co ułatwiało zatwierdzanie przez władze gubernialne. Nie obywało się przy tym zapewne bez odpowiedniej gratyfikacji pieniężnej⁶. Jako autor projektu synagogi postępowej w materiałach prasowych z epoki podawany jest w rzeczywistości architekt ze Stuttgartu Adolf Wolff. Wydawnictwo parafii ewangelicko-augsburskiej jako autora kościoła św. Jana wymienia przybyłego z Berlina budowniczego Ludwika Schreiberera. Wiele cennych informacji dostarczają notatki prasowe. W prasie jako autorzy kamienicy scheiblerowskiej wymieniani są „budowniczowie zagraniczni”. Gazetowa publikacja wskazuje, że autorem wielu dzieł przypisywanych Majewskiemu był związany z zakładami Poznańskiego Juliusz Jung. Warszawski architekt i publicysta Zygmunt Kiślański w 1882 roku na łamach „Przeglądu Technicznego” poda-

⁶ por. Krzysztof Stefański, *Legenda Hilarego Majewskiego*, „Tygiel Kultury” 1997, nr 3, s. 77-81; Jacek Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 roku*, Łódź 1997, s. 90-96.

je, że domy prywatne w Łodzi budowane są „przeważnie podług planów wykonywanych w Berlinie i Wrocławiu”⁷.

Autorstwo Hilarego Majewskiego pewnie jest w odniesieniu do cerkwi oraz gmachu Towarzystwa Kredytowego (projekt łódzkiego architekta miejskiego wyparł propozycje architektów warszawskich Bronisława Żochowskiego i Michała E. Błotnickiego). Określenie właściwych rozmiarów dorobku twórczego Hilarego Majewskiego stanowi wszakże odrębne zagadnienie i nie wydaje się w pełni możliwe. Na pewno zweryfikowaniu ulec musi podawana w publikacjach z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku liczba jego dzieł, określana w setkach obiektów. Jeżeli twórca ten zaprojektował choćby 10 procent z nich, to i tak było by to wiele.

Tym samym uznać należy, że z szeregu najbardziej reprezentacyjnych gmachów powstałych w mieście na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku dużą część projektowali twórcy obcy, wywodzący się spoza Łodzi. Było to zrozumiałe w sytuacji, gdy nie istniało miejscowe środowisko architektów, a Hilary Majewski, architekt-urzędnik, nie cieszył się zapewne zbyt dużym zaufaniem prywatnych inwestorów. Potwierdzają to także inne wyróżniające się dzieła architektoniczne powstałe w Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Rodzina Scheiblerów, pragnąc upamiętnić zmarłego w 1881 roku twórcę finansowej potęgi rodu, Karola Scheiblera, postanowiła wznieść na jego cześć kaplicę-mauzoleum. Szukano autora projektu, organizując ogólnopolski konkurs. Hilaremu Majewskiemu powierzono jego organizację, ale nagrody zdobywali architekci warszawscy. Ostatecznie zaprojektowanie kaplicy zlecono warszawskim twórcom: Edwardowi Lilpopowi i Józefowi P. Dziekońskiemu. Pierwszy z nich, spokrewniony z Anną Scheibler, z domu Werner, był także twórcą rozbudowy pałacu Scheiblerów. Łódzcy katolicy, planując wzniesienie nowej, okazałej świątyni, o wykonanie projektu poprosili w 1886 roku znanego architekta warszawskiego, a jednocześnie budowniczego diecezji kujawskiej, Konstantego Wojciechowskiego.

Na terenie Łodzi od początku lat osiemdziesiątych zaczynają pojawiać się kolejni budowniczowie. Była już mowa o Ludwiku Schreiberze, który w końcu lat siedemdziesiątych pracował dla Karola Scheiblera. W 1883 roku w przedsiębiorstwie Izraela K. Poznańskiego zatrudniony został przybysz z Niemiec, Juliusz Jung. Pracował przy odbudowie spalonej przędzalni przy ul. Ogrodowej, nadając jej obecny kształt, następnie zaprojektował, według informacji prasowych, tak ważne dla miasta gmachy, jak kamienica Konstada przy ul. Piotrkowskiej 57, dom Ludwika Geyera, szpital żydowski im. małżonków Poznańskich, pałac Jakuba Herta⁸. Być może jest on też pomysłodawcą i autorem tak ważnego założenia urbanistyczno-architektonicznego, jakim był pasaż Meyera z willami

⁷ Zygmunt Kisłański, *Kronika bieżąca. Ruch budowlany w Królestwie*, „Przegląd Techniczny” 1882, z. V, s. 109.

⁸ W przypadku tej ostatniej budowli, przypisywanej wcześniej Hilaremu Majewskiemu, autorstwo Junga potwierdza w swoich wspomnieniach malarz Antoni Piotrowski, dekorujący wnętrza budowli kilka lat po jej wzniesieniu – stwierdza on mianowicie, że „architekt Niemiec żądał, abym swoim plafonem podniósł pozornie wysokość plafonu, czyli poprawił jego błędy architektoniczne”; podane za: Urszula Leszczyńska, *Antoni Piotrowski i jego związki z Bułgarią*, „Tygiel Kultury” 2001, nr 4-6, s. 186-191.

do wynajęcia⁹. Już wcześniej, w końcu lat siedemdziesiątych, Juliusz Heinzel sprowadził z Wrocławia budowniczego Otto Gehliga, który zbudował jego pałac przy ul. Piotrkowskiej. Gehlig był majstrem ciesielskim, który prowadził także prace budowlane i z czasem założył własne przedsiębiorstwo, zajmujące się także projektowaniem. Swoje prace prezentował na warszawskiej Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w 1885 roku, spotykając się z wysoką ich oceną. W 1889 roku wykonał projekt nowego kościoła ewangelicko-augsburskiego św. Trójcy. Kariera Gehliga jako projektanta na łódzkim gruncie była znamieną dla tutejszej sytuacji braku dobrze wykształconych architektów. W tym samym czasie, około 1880 roku, przy okazji budowy kaplicy batystów, przybył do Łodzi z Warszawy Edward Creuzburg, pierwszy na łódzkim gruncie budowniczy, który reklamował się jako wolno praktykujący („technik prywatny”), nie zajmujący żadnej państwowej ani fabrycznej posady. Związany był z tutejszymi przedsiębiorcami, wykonywał dla nich liczne projekty domów mieszkalnych i budynków fabrycznych.

Powyżej wymienieni budowniczowie – podobnie jak wcześniej wzmiankowani architekci-urzędnicy – nie byli w stanie stworzyć środowiska zawodowego we właściwym rozumieniu tego słowa. Byli związani z posadami fabrycznymi (poza Creuzburgiem), a przy tym posiadali jedynie wykształcenie techniczne. Obce pochodzenie wpływało także na to, że nie mieli odpowiednich uprawnień budowlanych obowiązujących na terenie Rosji i nie mogli oficjalnie figurować jako autorzy projektów. Wykonane przez nich plany, można się domyślać, podpisywał architekt miejski lub powiatowy.

Zalążek interesującego nas środowiska stworzyła w latach osiemdziesiątych grupa absolwentów łódzkiej Wyższej Szkoły Rzemieślniczej, którzy studiowali z reguły później w petersburskim Instytucie Inżynierów Cywilnych. Byli to: Gustaw Landau, Kazimierz Stebelski (syn Wincentego, o którym była mowa wcześniej), Ignacy Stebelski (brak informacji o pokrewieństwie z poprzednimi), Adolf Zeligson, Dawid Landé, Franciszek Chełmiński.

Łódzka Wyższa Szkoła Rzemieślnicza (mieszcząca się w budynku przy Nowym Rynku, obecnie, po rozbudowie, pełniącym funkcję Muzeum Etnograficznego i Archeologicznego przy pl. Wolności), choć stworzona głównie w celu kształcenia specjalistów w dziedzinie włókiennictwa, stała się prawdziwą wylegarnią budowniczych i architektów. Niektórzy z nich po ukończeniu Instytutu Inżynierów Cywilnych pracowali gdzie indziej, np. Aleksander Zachert, inżynier powiatu w guberni siedleckiej, i Władysław Stachlewski, inżynier powiatu konińskiego. Inny absolwent szkoły, Józef Dittrich (Dietrich; 1858-1909), urodzony w Sochaczewie, studiował w petersburskiej Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych, którą ukończył w 1885 roku ze złotym medalem i stypendium umożliwiającym uzupełnienie wykształcenia w Belgii i we Francji (po powrocie wykładał w Instytucie Technologicznym w Sankt Petersburgu i pełnił tam funkcję budowniczego miejskiego)¹⁰. O kilku innych absolwentach, którzy następnie studiowali w Instytucie Technologicznym

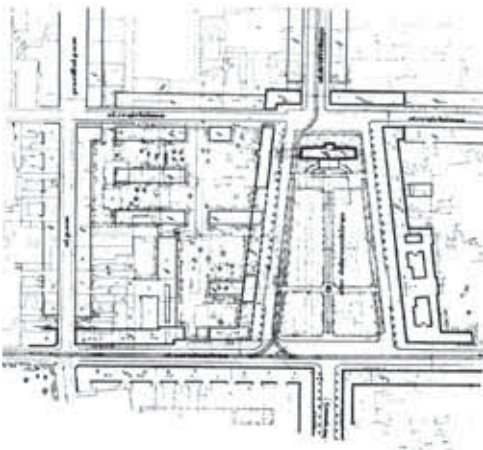
⁹ Krzysztof Stefański, *Łódź, Stuttgart i Juliusz Jung*, „Kronika Miasta Łodzi” 2003, nr 3-4, s. 171-176.

¹⁰ Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 62.

A

Albrecht Stanisław

(ur. 1910, Wrzeszczewice – zm. 1975, Warszawa)
 Architekt. Absolwent Gimnazjum im. M. Kopernika w Łodzi, studiował na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (1927-1932; dyplom uzyskał w 1933 r.) W latach 1937-1939 był członkiem Zarządu Oddziału Łódzkiego SARP. Po 1945 r. pracował aktywnie w Biurze Odbudowy Stolicy, zajmując się dziedziną urbanistyki i propagandy.

S. Albrecht i J. Alchimowicz, projekt konkursowy ukształtowania pl. H. Dąbrowskiego, 1938 wg AiB, 1938

Prace w Łodzi: *I nagr. w konkursie na ukształtowanie pl. H. Dąbrowskiego oraz projekt gmachu Urzędu Wojewódzkiego, 1938, wspólnie z Januszem Alchimowiczem – projekt o śmiałych modernistycznych rozwiązaniach, niezrealizowany.
 Bibliogr.: Konkursy; Minorski; Olenderek J. 2004; Strzałkowski; Walczak; Warszawska Szkoła.

Alchimowicz Janusz → Albrecht Stanisław**Arndt Aleksander**

(ur. 1869, Łódź – zm. 1929, Łódź)

Majster murarski, właściciel firmy budowlanej założonej w 1909 r., która mieściła się przy ul. Senatorskiej 23. W 1928 r. ogłoszono jej upadłość.

Prace w Łodzi: budowa: **Resursy Rzemieślniczej przy ul. Widzewskiej 117*, 1913-1914, wg projektu → A.R. Furuhielma, późniejsze kino „Stylowe”, następnie klub „Cube” przy ul. J. Kilińskiego 123; **Szkoły Powszechnej przy ul. Cegielnianej*, 1921-1924, wg projektu → W. Lisowskiego, ob. Gimnazjum nr 2 przy ul. S. Jaracza 26; **łaźni miejskiej przy ul. Nawrot, róg Wodnej*, 1922-1924, wg projektu → W. Lisowskiego, ob. budynek biurowy. Wzniósł także budynek z narożną wieżą mieszczący szkołę i kościół w majątku Bąki, fundacji Jana Kijaka, 1918-1919.

Bibliogr.: Brodzka 2008; Strzałkowski.

A. Arndt, łaźnia miejska wg projektu W. Lisowskiego, 1922-1924
 Fot. K. Stefański

B

Balcke Alfred Julian

(ur. 1857, Berlin – zm. 1909, Berlin)

Architekt berliński, absolwent tamtejszej Bauakademii, piastował funkcję *Hon.-Assistent* na Politechnice w Berlinie-Charlottenburgu. Do najważniejszych jego dzieł w Berlinie należało wnętrze Sali Reprezentacyjnej Wielkiej Berlińskiej Wystawy Sztuki na dworcu Lehrter Bahnhof (1903 r.) oraz dom Kempnińskiego przy Leipzigerstrasse (1906 r.). Specjalizował się w wiejskich i podmiejskich rezydencjach, określanych w terminologii niemieckiej jako „Landhaus”, które projektował w malowniczym stylu „niemieckiego renesansu”: m.in. dom Cornelie Andrenits (1901 r.), dom w Altenhoff (1904 r.).

Prace w Łodzi: *dom braci Karola i Emila Steinertów przy ul. Piotrkowskiej 272 a i b, 1909-1910 (podwójny dom o charakterze rezydencji o formach niemieckiego renesansu, budowany przez firmę → „Wende i Klaus”; projekt obiektu prezentowany był w 1909 r. na Wielkiej Berlińskiej Wystawie Sztuki (zachowany w zbiorach Technische Hochschule Berlin-Charlottenhof), zastąpił wcześniejszy plan o formach neogotyckich wykonany przez → L. Lubotyłowicza.

Nie można też wykluczyć jego autorstwa w przypadku *willi R. Richtera przy ul. Placowej 6/8*, proj. 1904 r., przypisywanej → I.S. Stebelskiemu.

Bibliogr.: Kuztelski 1978; Laurentowicz-Granias; Saur, Bd 6; Stefański 1991; Stefański 1997-2; Stefański 2001; Stefański 2003-1; Stefański 2005-1; Stefański 2007; Thieme-Becker, Bd. II.

Baliński Stefan

(ur. 1794 – zm. 1872)

Architekt warszawski, ukończył Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu, a następnie studia architektoniczne na Uniwersytecie Warszawskim. Od 1820 r. budowniczy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, w latach 1825-1840 – budowniczy województwa sandomierskiego, 1840-1850 – budowniczy guberni warszawskiej. Profesor architektury i perspektywy warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Liczne prace budowlane w Warszawie i Radomiu.

Prace w Łodzi: *dom B. Lebelta przy ul. Brzezińskiej, 1842; *współautor projektu szpitala miejskiego św. Aleksandra, 1843-1845, przebudowany po I wojnie światowej na seminarium duchowne; *dokonał zmian w projekcie szpitala dla Łęczycy autorstwa → H. Marconiego, dostosowując go do po-

A. J. Balcke, projekt domu braci Steinertów przy ul. Piotrkowskiej, 1909
ze zbiorów TU Berlin-Charlottenburg

S. Baliński (z L. Bethierem), dom K. Gebhardta, następnie L. Fesslera przy ul. Piotrkowskiej, 1844-1845 wg Flatt

trzeb łódzkich, zwiększając jego pojemność do 50 łózek oraz wykonał kosztorys prac (1842 r.). Zatwierdzał również projekty, a być może był ich współautorem: *dom Karola Gebhardta przy ul. Piotrkowskiej 1 (ob. 268), 1844-1845, z → L. Bethierem, obiekt o formach klasycznych, należący do najelegantszych budowli Łodzi, zakupiony następnie przez Leonarda Fesslera, przekształcony później na pałac Scheiblerów; * budynek gospodarczy przy Rynku Bielnikowym, 1845-1851; *zatwierdzał też w 1847 r. odbiór Domu Zgromadzenia Majstrów Tkackich („Meisterhaus”) przy ul. Piotrkowskiej (ob. 100), wybudowany wg projektu → L. Bethiera i → B. Witkowskiego.

Bibliogr.: Fijałek-Indulski; Łoza 1954; Popławska 1992; Rynkowska 1970; Saur, Bd 6; Stefański 2000-2.

Banasz Edward

(ur. 1881, Łódź)

Inż. budownictwa, brak bliższych danych biograficznych i informacji o wykształceniu. Działał w Łodzi od ok. 1910 r., w 1913 r. mieszkał przy ul. Nawrot 8. W 1920 r. był członkiem Stowarzyszenia Techników.

Prace w Łodzi: *projekt przebudowy „Victoria Skating Palast” przy ul. Piotrkowskiej 67 (→ A. Jankau), dawnego teatru „Victoria”, na kinematograf, 1911, ob. kino „Bałtyk”.

Bibliogr.: Stefański 2000-2; Strzałkowski.

Begale Antoni

(ur. 1886, Rozdrażew w Wielkopolsce – zm. 1962, Łódź)

Architekt, studiował na politechnice w Monachium (1906-1910). W latach 20. XX w. był członkiem łódzkiego Koła Architektów i Budowniczych, delegatem na zjeździe Delegacji Architektów Polskich w Łodzi (1927 r.) oraz na Zjazdach Delegatów Związku Stowarzyszeń Architektów Polskich w Warszawie w 1932 i 1933 r. (był członkiem Rady tegoż Związku). Uczestniczył także w zjeździe nadzwyczajnym w 1933 r., zapoczą-

E. Banasz, teatr „Victoria” przebudowany na kino „Casino”, 1911 ze zbiorów autora

Ważniejsze prace w Łodzi: **hala sportowa dla wojska przy ul. Łąkowej* (na skraju parku im. ks. J. Poniatowskiego), 1934-1937, ob. hala filmowa Opus Film; **dom własny przy ul. Narutowicza 128*, róg ul. L. Krzywickiego, 1936, rozbudowa 1939-1942 – początkowo piętrowy, później nadbudowa 2 piętra i poddasza; **przekształcenie projektu domu mieszkalnego Towarzystwa „Lokator” przy ul. Łącznej*, 1931, pierwotny projekt → A. Goldberg – 3-piętrowy budynek o wydłużonej, załamującej się bryle, formach umiarkowanego modernizmu z akcentami ekspresjonistycznymi; **kamienica przy ul. Gdańskiej 116, róg L. Zamenhofska*, 1936-1937 – kamienica o uskokowo zakomponowanym narożniku, łącząca cechy ekspresjonistyczne z rodzącym się „stylem 1937 r.”.

Ponadto projekt domu wypoczynkowego dla podoficerów w GałkóWKu, 1931-1932.

Bibliogr.: Minorski; Olenderek J. 2004; Strzałkowski; Sumorok 2007-1; Warszawska Szkoła; Wyszacki; informacje i materiały archiwalne uzyskane od syna architekta, prof. J. Derkowskiego.

Diettmar

Architekt. Brak bliższych danych biograficznych. Pracował dla warszawskiego oddziału niemieckiej firmy „Siemens & Halske”.

Prace w Łodzi: **projekt hali turbin pierwszej łódzkiej elektrowni przy ul. Targowej 1/3*, 1905, realizacja 1906-1907, później rozbudowywana, ob. EC-1 Wschód, własność Fundacji Sztuki Świata – budowla o formach wczesnomodernistycznych z secesyjnym detalem we wnętrzu.

Dobrowolski-Odyniec Stanisław

(ur. 1899, Warszawa – zm. 1968, Warszawa)

Architekt warszawski. Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1918-1928). Brał udział w wielu konkursach architektonicznych w latach międzywojennych, specjalizował się w projektach gmachów użyteczności publicznej.

Prace w Łodzi: *I nagr. w konkursie na *projekt szkoły przy ul. Rokicińskiej 41*, 1929, wspólnie ze → S. Marzyńskim; *I nagr. w konkursie na *projekt szpitala wojskowego przy ul. S. Żeromskiego*, 1934 – obiekt zrealizowany do 1937 (uroczyście otwarty 18 X), nadano mu imię gen. F. Sławoja-Składkowskiego. Budynek o dynamicznej, modernistycznej formie, należy do najlepszych realizacji szpitalnych w Polsce międzywojennej Uniwersytecki Szpital Kliniczny nr 2 im. Wojskowej Akademii Medycznej Uniwersytetu Medycznego w Łodzi – Centralny Szpital Weteranów. Usytuowany pierwotnie na skraju parku im. ks. J. Poniatowskiego, oddzielony został od niego w latach

Diettmar, elektrownia-hala turbin, 1906-1907
fot. K. Stefański

S. Dobrowski-Odyniec, projekt konkursowy szpitala wojskowego, 1935
wg AiB, 1935

S. Dobrowski-Odyniec, szpital wojskowy, 1935-1938
Ze zbiorów.....

70. XX w. wskutek przebicia dwujezdniowej trasy szybkiego ruchu (al. A. Mickiewicza).

Bibliogr.: Bednarkiewicz; Konkursy; Minorski; Olenderk J. 2004; Stefański 2000; Warszawska Szkoła; Walczak.

Dobrzyńska Jadwiga

(ur. 1898, – zm. lata II wojny światowej)

Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1917-1922), jedna z dwóch pierwszych dyplomowanych kobiet-architektów w Polsce, określona w ówczesnej prasie jako „pierwsza polska architektoniczka”.

Współpracowała stale z mężem → Z. Łobodą, biorąc z nim udział w okresie międzywojennym wielu konkursach architektonicznych, zdobywając liczne nagrody i wyróżnienia. Do ich najważniejszych realizacji należy sanatorium dziecięce w Istebnej (1929-1936), jedno z czołowych dzieł modernistycznych lat międzywojennych.

Prace w Łodzi: udział z → Z. Łobodą w konkursach na projekty **Domu Ludowego na pl. gen. H. Dąbrowskiego*, III nagr., 1926; **szkoły przy ul. Łęczyckiej*, I nagr. – projekt niezrealizowany, 1925; **szkoły na Karolewie prz ul. Krzemienieckiej*, I nagr. – projekt niezrealizowany, 1925; **szkoły na Brusie u zbiegu ulic Krzemienieckiej i Konstancy*

J. Dobrzyńska (z Z. Łobodą), projekt konkursowy Domu Ludowego, 1926 wg AiB, 1926

nowskiej, I nagr. – projekt niezrealizowany, 1925; **Seminarium Nauczycielskiego przy ul. Wysokiej*, II nagr., 1925; **kolonii mieszkaniowych na Nowym Rokiciu*, 1928, III nagr.; **szpitala wojskowego przy ul. S. Zeromskiego*, 1934, II nagr. **Także projekt sanatorium w Skotnikach pod Łodzią*, 1937. III nagr.

Bibliogr.: Konkursy; Minorski; Olenderek J. 2004; Walczak; Warszawska Szkoła; Wisłocka.

Domaniewski Czesław

(ur. 1861, Gronków k. Sieradza – zm. 1936, Warszawa)

Architekt warszawski, absolwent Cesarskiej Akademii Sztuki w Sankt Petersburgu (1889 r.). Po studiach osiadł w Warszawie, gdzie współpracował początkowo z → J.P. Dziekońskim. Następnie pracował jako architekt kolei warszawsko-wiedeńskiej, a później także i kaliskiej, projektując szereg dworców i innych budowli kolejowych, m.in. w Kaliszu, Zawierciu, Ciechocinku. Jeden z organizatorów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, a następnie jego wykładowca.

Prace w Łodzi: **dworzec kolejowy Łódź Kaliska*, 1902, zburzony ok. 1985 – rzadki przykład zastosowania motywów secesyjnych w budowlach dworcowej.

Bibliogr.: Łoza 1954; Minorski; Stefański 2000; Stefański 2001; Warszawska Szkoła.

C. Domaniewski, dworzec kolejowy Łódź Kaliska, 1902 ze zbiorów autora

Doński Lew [Lewek, Leon]

(ur. ok. 1880, Radomsko)

Inż. budowniczy. Studiował na Politechnice Warszawskiej (?), działał w Łodzi aktywnie od ok. 1910 r. Od 1912 r. prowadził firmę „Ojkos” z → H. H. Goldbergiem. Brak śladów działalności po 1918 r.

L. Doński, kamienica na rogu ob. ulic Nawrot i H. Sienkiewicza, 1913
fot. B. Szafrąska

K. W. Dürring, domy rękodzielnicze przy ul. Piotrkowskiej ze zbiorów autora

Prace w Łodzi: *budowa tkalni i przebudowa oficyny na posesji J. Szmulewicza przy ul. Piotrkowskiej 80, proj. 1910, 1912, wspólnie z → G. Landau-Gutentegerem; *nadbudowa kamienicy T. Steigerta przy ul. Piotrkowskiej 133, proj. 1911; *kamienica O. Szulca przy ul. Piotrkowskiej 175a, proj. 1911; *przybudówka w kamienicy L. Fiszera przy ul. Piotrkowskiej 47, proj. 1912; *kamienica na rogu ul. Nawrot i Mikołajewskiej, 1913 – jeden z najciekawszych przykładów monumentalnych kamienic budowanych tuż przed 1914, z motywami klasycznymi w elewacjach; *II nagr. w konkursie Sekcji Budowlanej przy Komitecie Robót Publicznych na projekt gmachu dla 4 szkół początkowych, 1915, wspólnie z → H. Goldbergiem.

Bibliogr.: Architektura Piotrkowskiej; Popławska 1992; Stefański 2001; Strzałkowski.

Dürring Krzysztof Wilhelm (ur. data nieznana, Malterdingen w Wlk. Ks. Badeńskim data i miejsce nieznane)

Architekt. Brak informacji o wykształceniu. W Polsce od 1805 r., od 1810 r. był konduktorem budowniczym w Warszawie, od 1815 r. – budowniczym Izby Administracyjnej Dochodów Koronnych. W latach 1823-1827 pełnił funkcję budowniczego obwodu łęczyckiego, następnie do 1841 r. – obwodu stanisławowskiego.

Jako budowniczy obwodu łęczyckiego, w granicach którego znajdowała się Łódź, odegrał znaczącą rolę w powstawaniu przemysłowej osady w Łodzi. W większym stopniu zaangażowany był jednak

w latach 20. XIX w. w tworzenie osady przemysłowej w Zgierzu, a sprawami łódzkimi zajmował się głównie jego pomocnik → J. Maliszewski.

Ważniejsze prace w Łodzi: *typowe projekty domów rękodzielniczych w pierwszym okresie tworzenia osad przemysłowych Łodzi, 1823-1827, *projekt zakładu bielnikowego przy ul. św. Emilii, wspólnie z hydrotechnikiem wojewódzkim Wilhelmem Thomasem; *nadzór nad budową ratusza, 1826-1827 i kościoła ewang.-augsb. św. Trójcy, 1826-1828, przy Nowym Rynku wg projektu → B. Witkowskiego.

Bibliogr.: Łoza 1954; Raciborski; Popławska 1973; Popławska 1992; Rynkowska 1951; Rynkowska 1970; Stefański 1994-1; Stefański 2000; Stefański 2001.

Dziekoński Józef Pius

(ur. 1844, Płock – zm. 1927, Warszawa)

Architekt warszawski, absolwent Szkoły Realnej w Warszawie (1860 r.) oraz tamtejszej Szkoły Sztuk Pięknych (1866 r.). Studia uzupełniał w Cesańskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu (1871 r.). Jeden z najwybitniejszych architektów polskich przełomu XIX i XX w., czołowy neogotycysta na ziemiach zaboru rosyjskiego, specjalizujący się w architekturze sakralnej. W swoich dziełach, zwłaszcza powstałych na początku XX w., stosował motywy renesansowe i barokowe. Autor takich wybitnych dzieł, jak kościoły św. Floriana na Pradze (1888-1901) Zbawiciela (1901-1907) w Warszawie, Wniebowzięcia NMP w Białymstoku (1900-1905), Opieki NMP w Radomiu (1898-1908), także kościoła w Kazimierzu nad Ne-

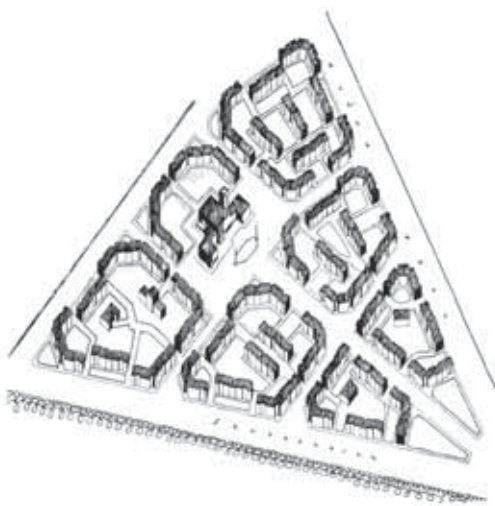
Manasterski Stefan

Normalnego”, 1824r. – kosztorys wykonał → L. Bethier; *projekt typowy domu przadków lnu przy ul. Wólczniańskiej i Zarzewskiej, 1825 – parterowe proste domy o konstrukcji ryglowej; żaden z nich się nie zachował.

Bibliogr.: Łoza 1954; Popławska 1973-1; Popławska 1992; Rynkowska 1951; Rynkowska 1970; Stefański 2001.

Manasterski [Monasterski] Stefan

Architekt warszawski. Brak bliższych danych biograficznych i informacji o wykształceniu.

S. Manasterski, projekt konkursowy kolonii mieszkaniowej na Polesiu Konstantynowskim, 1928 wg AiB, 1928

Prace w Łodzi: *I nagr. w konkursie na *kolonię mieszkalną na Polesiu Konstantynowskim*, 1928 – wspólnie z Remigiuszem Ostoją-Chodkowskim. Bibliogr.: Konkursy; Minorski; Olenderek J. 1990; Olenderek J. 2004; Walczak.

H. Marconi, projekt jatek piekarniczo-rzeźniczych na Starym Rynku, 1840-1841 wg H. Marconi, *Zbiór projektów architektonicznych...*, Warszawa 1839

Marconi Henryk

(ur. 1792, Rzym – zm. 1863, Warszawa)

Architekt warszawski, wybitny przedstawiciel polskiego historyzmu, twórca o olbrzymim dorobku. Do Polski przybył w 1822 r. wezwany przez gen. Ludwika Paca dla ukończenia jego neogotyckiego pałacu w Dowspudzie. W późniejszym czasie wznosił dziesiątki dzieł zarówno w Warszawie, jak i wielu innych miejscowościach na terenie całego kraju. Pracował na zlecenia prywatne, ale także jako architekt rządowy, pełniąc funkcje budowniczego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych oraz Rady Ogólnej Budowniczej Królestwa Polskiego. W latach 1851-1858 wykładał jako profesor architektury i perspektywy warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych.

W swoich dziełach preferował formy klasyczno-renesansowe, ale znany był także jako twórca biegły w stosowaniu motywów neogotyckich. Część swoich prac opublikował w zeszytach *Zbiór projektów...*, Warszawa 1838-1843. Był autorem kilku rozpraw z dziedziny architektury. Do najważniejszych jego dzieł należą: pałac L. Paca w Dowspudzie (zachowany w ruinie) i w Warszawie przy ul. Miodowej, dworzec kolei warszawsko-wiedeńskiej w Warszawie (nie istnieje), kościoły św. Karola Boromeusza i Wszystkich Świętych w Warszawie, kościół św. Anny i mauzoleum Potockich w Wilanowie.

Prace w Łodzi: **tzw. jatk rzeźniczo-piekarnicze przy ul. Nowomiejskiej*, w zach. pierzei Starego Rynku, zwane *jatkami Marconiego*, 1841-1842 – założenia na planie prostokąta z dziedzińcem wewnętrznym otoczonym sklepami, z arkadową ścianą frontową od strony Rynku; zburzone w 1948; **szpital św. Aleksandra przy Rynku Fabrycznym* (później plac Szpitalny), 1845 – wybudowany wg planu szpitala dla Łęczycy adaptowa-

nego do łódzkich potrzeb przez → S. Balińskiego; piętrowy budynek o uproszczonych formach neorenesansowych, rozbudowany później o nowe skrzydło (→ I. Markiewicz). Obecnie po gruntownej przebudowie i rozbudowie (→ J. Kaban) mieści się tam seminarium duchowne przy ul. św. Stanisława Kostki.

Bibliogr.: Fijałek-Indulski; Łoza 1954; PSB, t. XXI; Rynkowska 1970; Stefański 2000-2; Stefański 2001; Strałkowski.

Marconi Władysław

(ur. 1848, Warszawa – zm. 1915, Warszawa)

Warszawski architekt i konserwator, syn → H. Marconiego i spolonizowanej Szkotki Małgorzaty z Heitonów; był wychowywany przez matkę w wierze ewang.-reform. (kalwińskiej). Absolwent Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Sankt Petersburgu (1874 r.). Jest autorem wielu dzieł w Warszawie, m.in. hotelu „Bristol” (1902 r.), licznych kamienic. Budował gmach Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Rosja” przy ul. Marszałkowskiej (1901 r.) wg konkursowego projektu łódzkich architektów → O. Gehliga i → P. Brukalskiego.

Jako członek kościoła kalwińskiego projektował obiekty związane z tym wyznaniem, m.in. kościół w Kucowie koło Bełchatowa (1896 r.; zburzony). Aktywnie działał również na polu społecznym i kulturalnym, był jednym ze współzałożycieli Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości i warszawskiego Koła Architektów.

Prace w Łodzi: *niezrealizowany projekt kościoła ewang.-reform. na rogu ulic Pańskiej i Radwańskiej, 1913 – z zastosowaniem motywów renesansowych o charakterze „rodzimym”.

Bibliogr.: Łoza 1954; PSB, t. XXI; Rudowska; Stefański 1995.

Margulies Jezajasz [Izajasz, Szaja, Józef] (ur. 1864, Zamość)

Inż. technolog, absolwent Wydziału Mechanicznego Politechniki w Rydze (1883-1888). W latach 1888-1890 pracował przy budowie papierni na Lubelszczyźnie. W latach 1892-1908 zatrudniony był w zakładach Markusa Silbersteina. Od 1908 r. prowadził praktykę prywatną, posiadał biuro techniczne przy ul. Nawrot 8. W 1909 r. sprawował nadzór nad budową 15 obiektów, zajmował się także zakładaniem instalacji elektrycznych.

W. Marconi, projekt kościoła ewang.-reform., 1913 ze zbiorów parafii ewang.-reform. w Łodzi

Piwowarczyk Stefan

(ur. 1895 – zm. 1957)

Architekt krakowski. Studia ukończył w 1924 r.

Prace w Łodzi: *II nagroda (*ex aequo* z → J. Dobrzyńską i Z. Łobodą) w konkursie na *projekt Domu Ludowego*, 1926.

Bibliogr.: Konkursy; Minorski; Walczak.

S. Piwowarczyk, projekt konkursowy Domu Ludowego, 1926
wg PT, 1926

Płoszko Józef

(ur. 1867)

Architekt, inż. cywilny. Kształcił się Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych, a następnie w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu. W latach 1895-1897 pracował w Kijowie, po czym został zaproszony przez Józefa Gosławskiego do Baku, gdzie objął posadę architekta dzielnicowego. Od 1906 r. był architektem miejskim Baku. Jest autorem

J. Płoszko, dawny Hotel Garnizonowy przy ul. Legionów 81, 1927-1928
fot. K. Stefański

J. Płoszko, Prokuratura Garnizonowa przy ob. ul. Legionów 83, ok. 1926
fot. K. Stefański

wielu wzniesionych tam budowli, m.in. gmachu mułmańskiego Towarzystwa Dobroczynności „Ismailie” w stylu gotyku weneckiego (1908-1913), hotelu „Nowa Europa” (1909 r.), polskiego kościoła Niepokalanego Poczęcia NMP o formach katedralnego gotyku (1909-1913; zburzony w 1931 r. przez bolszewików), wielu domów mieszkalnych. Od 1925 r. przebywał w Polsce, gdzie pracował dla Wojska Polskiego. Później wyjechał do Francji.

Prace w Łodzi: **Prokuratura Garnizonowa przy ul. Konstantynowskiej 83*, ok. 1926 – budynek o cechach klasycyzmu akademickiego; **Hotel Garnizonowy przy ul. Konstantynowskiej 81*, 1927-1928, ob. Hotel „Reymont” – forma zmodernizowana z elementami *art déco*; **domy oficerskie przy ul. św. Jerzego*, 1927-1928.

Bibliogr.: Fatullajew-Figarow; Fatullajew-Sejfułła; Olenerek J. 2004.

Popławski Wacław

Mistrz murarski, budowniczy zajmujący się także projektowaniem. Brak bliższych danych o jego życiu i wykształceniu. Na początku XX w. prowadził firmę budowlaną w Warszawie.

Czynny w Łodzi i regionie od końca XIX wieku do lat 20. XX w. W latach 1897-1902 pracował przy budowie kościoła ewang.-augsb. w Tomaszowie Mazowieckim prowadzonej przez → J. Wende.

Prace w Łodzi: *budowa Teatru „Polskiego” przy ul. Cegielnianej, ob. po przebudowach Teatr im. S. Jaracza przy ul. S. Jaracza, 1909 – wg projektu → D. Landego; *projekt willi Kestenbergow przy ul. G. Narutowicza 59, 1923 – o formach „polskiego renesansu”, następnie zamieniony na projekt w stylu klasycyzującym, jednak w sierpniu 1923 r., już w trakcie budowy, jego plany zastąpione zostały nowym projektem autorstwa → J. Münza.

Przypuszczalnie tożsamy z autorem rozbudowy gotyckiego kościoła w Końskich w latach 1902-1903 w stylu neogotyckim.

Bibliogr.: Stefański 2003-1; Strzałkowski; Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. III, z. 5.

Prawitz Hermann

(ur. 1896, Łódź – zm. lata II wojny światowej)

Architekt. Ukończył szkołę średnią w Łodzi, od 1912 r. pracował w biurze budowlanym ojca, Alfonsa, w latach 1913-1914 w firmie → „Wende i Klause”, 1915-1916 w firmie → A. Arndta. W latach 1918-1922 odbył służbę wojskową. W 1922 r. pracował w biurze → W. Lisowskiego, biorąc udział w projektowaniu szkół. W latach 1922-1927 studiował na Politechnice Gdańskiej, natomiast w latach 1925-1928 – dla kolei w Gdańsku. W latach 1928-1929 oraz 1930-1931 został zatrudniony w Łodzi w Inspekcji Budowlanej. Należał do Towarzystwa Śpiewaczego przy ewang.-

H. Prawitz, dawny „Sängerhaus”, ob. Teatr „Powszechny” przy ul. Legionów, 1933
fot. K. Stefański

augsb. parafii św. Trójcy, dla którego zaprojektował siedzibę.

Prace w Łodzi: *„Saengerhaus” parafii ewang.-augsb. św. Trójcy przy ul. 11-go Listopada 21, 1933, a ob. Teatr „Powszechny” przy ul. Legionów.

Bibliogr.: Strzałkowski.

Prokofiew Mikołaj

Architekt rosyjski, inż. cywilny. Absolwent Instytutu Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu, od 1879 r. na służbie rządowej w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, architekt miejski w Rosji. W latach 1886-1892 pełnił funkcję architekta gubernialnego pomocnika inżyniera guberni piotrkowskiej J. Nowackiego.

Prace w Łodzi: *wykonał urzędowe kopie planów kościoła ewang.-augsb. św. Trójcy w Łodzi, 1889 – wg projektu → O. Gehliga, wysłane do zatwierdzenia w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Sankt Petersburgu. Miało to przyspieszyć akceptację projektu wobec faktu, że Gehlig nie posiadał odpowiednich uprawnień do projektowania na terenie Rosji.

Bibliogr.: Stefański 1995-1.

Przedpełski Stefan

(data i miejsce nieznanne – data i miejsce nieznanne)

Brak informacji biograficznych i danych o wykształceniu. Zapewne na przełomie XIX i XX w. zatrudniony był w zakładach L. Geyera.

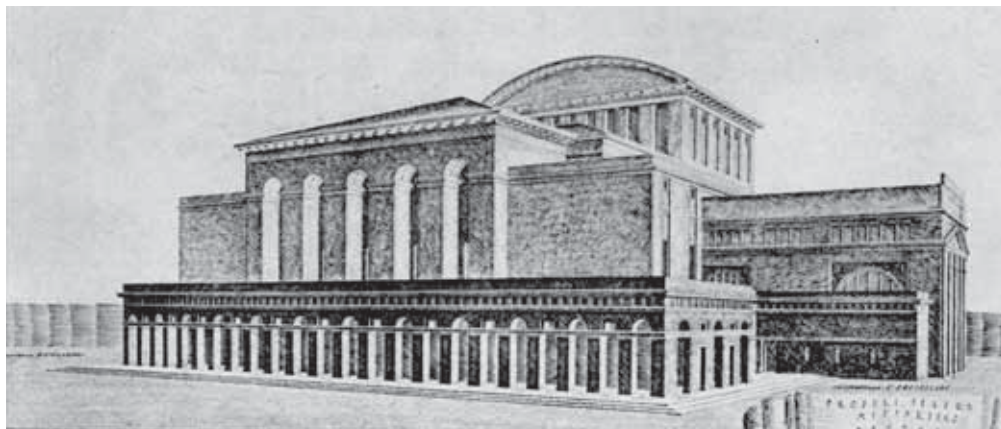
Prace w Łodzi: *budynki przemysłowe zakładów L. Geyera przy ul. Piotrkowskiej 278 i 297/301, proj. 1899-1903 – obiekty po stronie nieparzystej ul. Piotrkowskiej w większości wyburzone w 2008 r.

Bibliogr.: Architektura Piotrkowskiej.

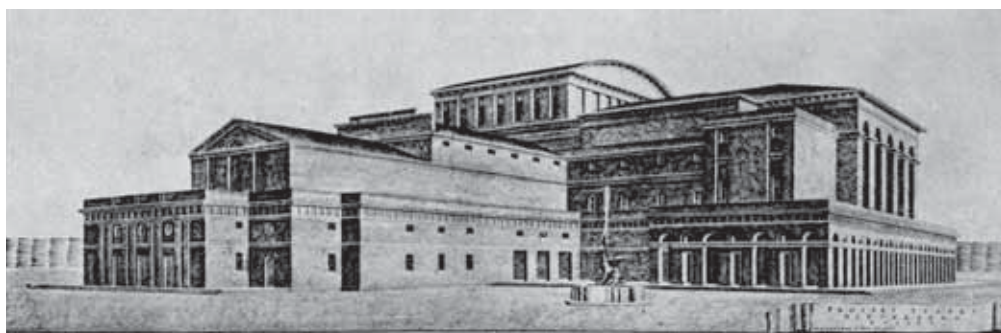
Przybylski Czesław

(ur. 1880, Warszawa – zm. 1936, Warszawa)

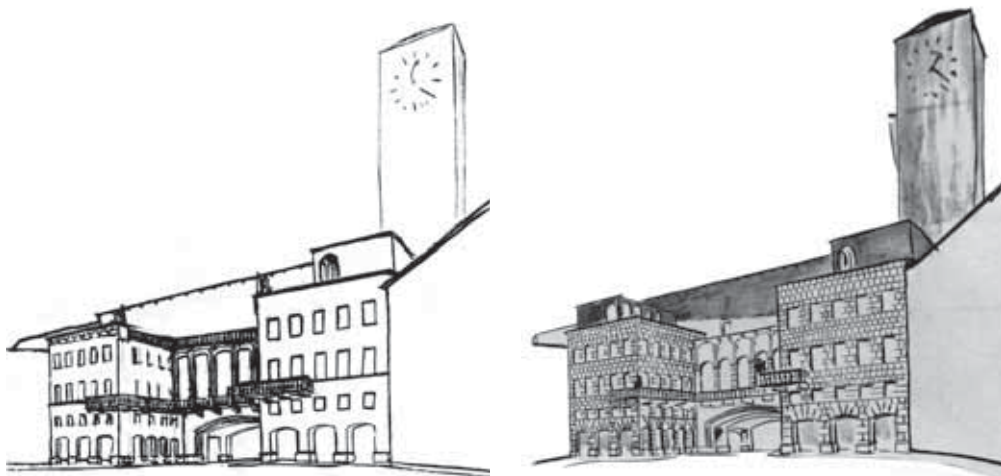
Architekt warszawski, jeden z najwybitniejszych twórców polskich I poł. XX w. Absolwent Politechniki Warszawskiej, wykształcenie uzupełniał w paryskiej École des Beaux-Arts i w Karlsruhe. Po I wojnie światowej był profesorem Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor wielu reprezentacyjnych gmachów w Warszawie, należących do nurtu klasycyzmu akademickiego i klasycyzmu zmodernizowanego (tzw. półmodernizm), m.in. Teatr Polski (1912 r.), Teatr Narodowy (1924 r.), Ministerstwo Spraw Wojskowych (1924 r.), gmach Funduszu Kwaterun-

C. Przybylski, projekt Teatru Miejskiego, 1924
wg AiB, 1936

C. Przybylski, projekt konkursowy Gmachu Reprezentacyjnego, 1927
wg AiB, 1936

ku Wojskowego przy Krakowskim Przedmieściu (1933 r.).

Prace w Łodzi: *projekt Teatru Miejskiego, 1924 – monumentalny gmach o uproszczonych formach klasycznych, niezrealizowany – miał stanąć na terenie obecnego parku im. S. Moniuszki, naprzeciw dworca Łódź Fabryczna, rozpoczęto już kopanie jego fundamentów, lecz prace przerwano z powodu braku odpowiednich funduszy; *I nagr. w konkursie na Gmach Reprezentacyjny Urzędu Miasta Łodzi, 1927 – lekka, dynamiczna forma o charakterze modernistycznym z wieżą jako akcentem wertykalnym; niezrealizowany – budynek miał być rozbudową siedziby Magistratu przy pl. Wolności, ob. gmach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego przetrzoną ponad ul. Pomorską.

Błędnie przypisywano mu projekt budynku Zarządu Miejskiego przy ul. W. Lindleya 1/3 (→ A. Leszczyński).

Bibliogr.: Łoza 1954; Minorski; Olenderek J. 2004; Olaszewski; PSB, t. XXVI; Wisłocka.

Puciata Ryszard

(ur. 1852, Warszawa)

Inż.-technolog. Absolwent Instytutu Technologicznego w Sankt Petersburgu (1878 r.). Od 1881 r. działał na terenie guberni piotrkowskiej, w 1899 r. został zatrudniony w Wydziale Budownictwa w Warsza-

R. Puciata, kamienica na rogu ob. ul. Gdańskiej i Legionów, 1911
 fot. K. Stefański

wie. W Łodzi działał ok. 1910 r. W 1913 r. opublikował w „Nowej Gazecie Łódzkiej” krytyczny artykuł na temat sytuacji panującej w łódzkim budownictwie.

Prace w Łodzi: *oficyna mieszkalno-gospodarcza na posesji K. Olszowskiego przy ul. Piotrkowskiej 92, proj. 1911; *kamienica Sz. Bernhajma przy ul. Konstantynowskiej, róg ul. Długiej, proj. 1911 – duża narożna kamienica z detalem secesyjnym w elewacjach; *dom przy Radwańskiej 51, 1913.

Bibliogr.: Architektura Piotrkowskiej; Jordan; Księga; Stefański 2001; Strzałkowski; Wawrykiewicz.

Putowski Stefan

(ur. 1903, Warszawa – zm. 1985, Warszawa)

Architekt i urbanista warszawski. Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1923-1933). Był współautorem planu generalnego Warszawy, planu zagospodarowania doliny Wisły, a po 1945 r. współprojektantem Domu Słowa Polskiego i kina „Moskwa”.

Prace w Łodzi: *III nagr. w konkursie na projekt Wolnej Wszechnicy Polskiej, 1937 – wspólnie z Tadeuszem Kaszubskim.

Bibliogr.: Konkursy; Minorski; Walczak.

R

Ranck Christopher

(ur. 1869, Stade – zm. 1951, Hamburg)

Inż. dr, niemiecki architekt i urbanista, naczelnik Wydziału Budownictwa w Hamburgu. Autor wielu realizacji architektonicznych w tym mieście, zarówno przed, jak i po I wojnie światowej, a także publikacji naukowych, w tym pracy *Das Hamburger Bürgerhaus. Seine Bau- und Kunstgeschichte*, Hamburg 1911 (wspólnie z Albertem Erbe). W 1916 r. został zaproszony do Łodzi przez niemieckie władze okupacyjne, do 1918 r. pełnił funkcję radcy budowlanego w łódzkim Magistracie.

Prace w Łodzi: *opracowanie „Planu zabudowania dla miasta Łodzi” (po powiększeniu jego obszaru w 1915 r.), 1917; *zaopiniowanie planu regulacyjnego miasta autorstwa → W. Michalskiego, 1928.

Bibliogr.: Jaworowski-Walczak; Olenderek J. 2004; Stefański 2003; Strzałkowski; „W sprawie...”; strona internetowa: kmkbueholdt.de.